

KELLER MÁRKUS

MIRŐL ÍRhat EGY TÖRTÉNÉSZ MINT TÖRTÉNÉSZ?

ROMSICS IGNÁC: *Volt egyszer egy rendszerváltás. Prohászka Imre fotóival.* Budapest, 2003, Rubicon-Ház, 328 p. /Rubicon könyvek./

Mi a történetírás tárgya, és mi nem? Mi különbözteti meg a történelmi munkát a politológus és a kortárs elemző munkájától? Mik a történelmi munka specifikumai, és ezek a specifikumok mennyire határolják be (ha behatárolják egyáltalán) a történelmi témaválasztását? Egyszerűbben fogalmazva: miről írhat egy történelmi mint történelmi? Ezekre a kérdésekre próbálunk választ keresni Romsics Ignác *Volt egyszer egy rendszerváltás* című munkája kapcsán. A vállalkozás némileg rendhagyó, hiszen egy recenzió örvén akar (szeretne) választ adni olyan kérdésekre, melyeket általában hosszú és kimerítő monográfiák tárgyalnak. A próbálkozáshoz bátorságot két körülményből merítettünk. Az egyik, hogy maga a könyv tematikája veti fel és teszi megkerülhetetlenné ezeket a kérdéseket a mű értékelésekor, a másik, hogy a könyv szerzője az elmúlt néhány esztendőben több írásában ismertette nézeteit a történetírás mikéntjéről, és alkotta meg ezzel hol explicit, hol implicit módon történetírói ars poeticáját.¹ Így tehát először azt vesszük szemügyre, milyen kritériumokat fogalmaz meg Romsics Ignác a történetírással és a történetíróval kapcsolatban, majd azt, hogyan jelenik ez meg a rendszerváltásról szóló könyvében, és végül visszatérünk az első sorokban exponált kérdésekhez.

„A történelmi »objektivitás« lehetőségei persze maguk is behatároltak. A történelmi távlat – s több mint fél évszázad már kétségtelven annak tekinthető – ugyan segít a kortársi egyoldalúságok leküzdésében, ám az interpretáció bizonyos elkerülhetetlen szubjektivizmusát nem szüntetheti meg. Ezért sem az Olvasót, sem magunkat nem áltathatjuk azzal, hogy munkánkkal az egyedül hiteles, az egyedül elképzelhető Bethlen-képet alkottuk meg” – írja Romsics 1989-ben Bethlen-könyve előszavában. Általunk megtalált első módszertani megnyilatkozásában a szerző – az óvatos ismeretelméleti pesszimizmus mellett – követelményként az összes fontos tény közlését, az ítéletkezés (nem az ítéletalkotás) elkerülését és a megértő attitűd középpontba helyezését fogalmazta meg.² A *Magyarország története a XX. században* című könyv első kiadásának kritikáira reagálva írja, „hogy többé vagy kevésbé minden történelmi interpretáció szubjektív”, de most már bővebben is kifejti álláspontját. Ezúttal nem csupán a „szcientista-pozitivisták történetfelfogás naiv ismeretelméleti optimizmusát” utasítja el, hanem (kicsit igazságtalanul) a pólus másik végére helyezve Hayden White nézeteit is. A történetírás és a művészet (egészen pontosan az irodalom) között két „alapvető különbséget” lát. Az első a múlthoz, a második pedig az arról szóló diskurzushoz való viszonyt érinti. Úgy gondolja, az író bármit kitalálhat egy múltbeli történelmi vagy személlyel kapcsolatban, viszont

1 Romsics (1991) 5–6. p.; uő (2004) 371–459. p. Az utóbbi kötetben lévő tanulmányok többször, több helyen megjelentek, de hivatkozásaink mindig a gyűjteményes kötetre vonatkoznak.

2 Romsics (1991) 5. p.

„a történész kötelessége a rekonstruálandó esemény meglévő vagy elérhető forrásanyagát áttekinteni, és azt a legjobb tudása és meggyőződése szerint szelektálni, súlyozni, értékelni”.³ Ezzel párhuzamosan az író függetlenítheti magát az írása tárgya körül forgó diskurzustól (persze ez nyilván csak elméletileg lehetséges, ha lehetséges – tehetjük hozzá), a „történész megnyilatkozása viszont minden esetben része egy – a témától függően olykor évszázadokra – visszanyúló szakmai diskurzusnak, amelynek az ismerete kötelező” – írja Romsics.⁴ A már az 1989-es Bethlen-előszóban is használt bírósági tárgyalási metaforát újra alkalmazva sem az ügyész, sem az ügyvéd, de még a bíró szerepével sem kíván azonosulni, a történezt legszívesebben bírósági tudósítóként képzei el, aki mindkét fél érvelését ismerteti, és a tények szenttelen prezentálásával készlet véleményalkotásra.⁵ Az egy évvel később íródott, először a *Rubicon* hasábjain, majd bővítve a *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről* című tanulmánykötetben megjelent írásában (már a posztmodern szemléletmód felé továbblépve) „a tények szenttelen prezentálásának” lehetőségével, illetve lehetetlenségével is számot vetett: „Mi, történészek határozzuk meg, hogy a múlt végtelen számú eseményéből melyeket emeljük ki és avatjuk történelmi tényé; ezeket a tényeket mi állítjuk idő- vagy oksági rendbe; s a hiányzó láncszemeket mi pótoljuk fantáziánkkal. [...] Mindezt saját korunk embereként és szocializációnk során elsajátított etikai és esztétikai normáink alapján és azoktól vezérelve tesszük.”⁶ Emellett hangsúlyozza azt is, hogy maguk az alapul vett tények is manipuláltak lehetnek. Világos, hogy ezek után kikerülhetetlen annak a tételnek az elfogadása, amely a múlt többféle olvasatának lehetősége mellett tör lándzsát. A szerző azonban rögtön határokat is von. Létezik ugyan többféle értelmezés, de azok értéke különböző. Az értékhierarchia csúcsán a szakértő, a történész által létrehozott értelmezés áll. Ennek érdekében a történésznek „feltétlenül ismernie kell a témájába vágó és tárgyát közvetlenül érintő korábbi interpretációkat is, sőt ha valamit ad magára, ezekre – egyetértően vagy kritikusan – reflektálnia is illik. Állításait meg kell kísérelnie szövegszerűen alátámasztani. [...] Nem vezérelhetik kívülről érkező politikai elvárások és manipulatív szándékok.”⁷ Mindebből az is következik, hogy – a manipuláció leghalványabb árnyékát is elkerülendő – a szerzőnek egyértelműen deklarálnia kell saját nézőpontját, etikai normáit, amelyekkel az adott témához közelít. Romsics Ignác a *Mindentudás Egyetemén* tartott előadásában erről így vélekedett: „Ezért azt gondolom, hogy a történész akkor jár el helyesen, ha minél pontosabban közli olvasójával saját nézőpontját. Erre különösen az ideologikusan telített témák – például a közelmúlt kontroverz történelmi személyiségeinek az életrajza – esetén lehet szükség.”⁸

Ahhoz tehát, hogy a történész a lehetséges olvasatok, értelmezések közül a hivatásának megfelelő legértékesebbet megalkothassa, a következő követelményeknek kell megfelelnie. Ismertetnie kell olvasójával azt az értékrendszert, amellyel a témájához közelít, át kell tekintenie és fel kell dolgoznia az adott történelmi eseménnyel/személlyel kapcsolatos forrásanyagokat, konfrontálnia kell az adott témában megszületett szakmai (történettudományi) művekkkel, és ha lehet, el kell kerülnie a felszínes ítélezést.

Nézzük, hogyan jelennek meg ezek a szempontok a rendszerváltásról írott könyvben! A szerző saját viszonyulása témájához e konkrét esetben különösen érdekes lehet, hiszen Romsics

3 Romsics (2004) 375. p.

4 Uo.

5 Romsics (2004) 376. p.

6 Romsics (2004) 425. p.

7 Romsics (2004) 426. p.

8 Romsics (2004) 451. p.

nemcsak krónikása, kutatója, hanem alanya is volt a rendszerváltásnak. De nem kizárólag a személyes okok miatt érdekes ez, hanem azért is, mert az utóbbi időben egyre többfajta, gyakran egymást kizáró értelmezése, megközelítése keletkezik a rendszerváltás eseményeinek (azaz „ideologikusan telített” a téma). Éppen ezért igen csak meglepő, hogy sem az előszóban (ahol megismerhetjük a mű keletkezéstörténetét), sem később, még csak utalásszerűen sem szerezhettünk információt szerzőnk ilyesfajta előtéttelezéseiről. Persze aki figyelmesen olvassa a könyvet,⁹ vagy ismeri Romsics más, a korszakkal kapcsolatos publikációit, annak nem kell homályban tapogatóznia. Az általunk talált első ilyen megnyilatkozás a már idézett Bethlen-könyv előszavában található. Itt így ír Romsics: „Az »etalon«, mely ebben [az ítéletalkotásban] segítségünkre volt, egy olyan nemzeti demokratikus értéktételezés, amely hitünk szerint baloldali, de nem doktriner; nemzeti, de nem nacionalista, s népi, de nem narodnyik.”¹⁰ Talán nem túlzás az az állítás, hogy ez az 1989-ben megfogalmazott értékrend közel áll ahhoz, amit Pozsgay Imre és köre képviselt (legalábbis retorikailag) a rendszerváltás idején. Egy későbbi, 2000 nyarán készült írásában a szerző expressis verbis ki is mondja: „a rendszerváltás idején én leginkább Pozsgay Imrével rokonszenveztem. Részben azért, mert őt és az ő – a horizonton akkor már évek óta jól látható – politikusi útját tartottam hitelesnek, nézeteit nemzetinek és demokratikusnak. Részben azért, mert mögötte és körülötte láttam azt a szakértő-politikusi gárdát, amelytől viszonylag zökkenőmentes átmenetet és vargabetűk nélküli jövőt reméltem. [...] De hát a politika nem az érdemeket jutalmazza, hanem a sikert. Talán a történelem majd igazságot szolgáltat neki.”¹¹ A következő sorokban jóval kritikusabb felhanggal, de hasonló szimpátiával nyilatkozik Antall Józsefről is. A szerző nézőpontjával kapcsolatos információk tehát (ha némi kutakodás után is) megszerezhetők, ráadásul vállalhatóak is, így érthetetlen, hogy nem ismertette őket a könyv elején.

A következő fontos kérdés a történelmi munkában (a romsicsi ars poetica szerint) a forrásanyagok szelektálása, súlyozása, értékelése. A *Volt egyszer egy rendszerváltás* című könyv előszavában erről ezt írja a szerző: „Így azután nem szubjektív reflexiókat kezdtem írni, hanem visszatérve a kaptafámhoz, hozzáálltam forrásmunkákat olvasni. A lehetőségek erre messze-messze adottak voltak. Az Indiana Egyetem könyvtárának magyar gyűjteménye egyike a legteljesebb amerikai kollekciónak. Nemcsak a releváns könyveket és folyóiratokat találtam meg a tízeletes épület polcain, hanem a két napilapnak – a Népszabadságnak és Magyar Nemzetnek – a számaint is. S persze rendelkezéseimre álltak a Radio Free Europe/Radio Liberty, vagyis a Szabad Európa Rádió két-három hetes időközönként kiadott sajtószemléi és háttérelmézesei is.”¹²

Érdemes megfigyelni, hogy Romsics nem forrásokat, hanem forrásmunkákat említ, azaz olyan feldolgozásokat, melyek tárgyuknál vagy minőségükben fogva forrásértékűek. Könyveket említ, folyóiratokat, napilapokat, a Szabad Európa Rádió sajtószemléit, háttérelmézéseit. És valóban, ha végignézzük a tárgyalt könyv hivatkozásait, többségükben interjúkra, memoárookra, kortárs elemzésekre, folyóirat- és napilapcikkekre bukkanunk. Ezek forrásértékét és használhatóságát az események rekonstruálásában semmiképpen sem szeretnénk megkérdőjelezni, de az biztos, hogy éppen az ilyen típusú források azok, amelyeket a legszigorúbb kritikával kell kezelni, hiszen keletkezésükkor (sokszor) politikai célokat szolgáltak, vagy olyanok

9 Ezt tette Mink András, aki recenziójában felhívta a figyelmet Pozsgay Imre szerepének némiképp elfogult kezelésére. Mink András: *Hol volt, hol nem volt... Élet és Irodalom*, 47. évfolyam, 49. sz.

10 Romsics (1991) 6. p.

11 Romsics (2004) 404. p.

12 7. p.

írták őket, akik maguk is aktív részesei voltak az eseményeknek, és így a rendszerváltást illető perspektívájuk erősen meghatározott volt. Amit hiányolunk, az a levéltári források használata. Nemcsak azért, mert így az egyéni narratívákat ütköztetni lehetett volna egy másik (hasonlóan vagy adott esetben még inkább tendenciózus) narratívával, hanem azért is, mert bizonyos történesek csak a levéltári források használatával rekonstruálhatók, illetve csak az ezekben szereplő információk felkutatásával ítéhető meg jellegük és értékelhetők az általuk kiváltott reakciók. Illusztrációként idézzük fel a „Dunagate” botrányt. 1989 decemberében kiderül, hogy az állambiztonsági szolgálat – még a Németh-kormány idején is – megfigyelte a fontos ellenzéki vezetőket, és a jelentéseket megkapták az MSZMP és a kormány vezetői is, illetve a megfigyelésekkel párhuzamosan nagyarányú iratmegsemmisítés folyt a Belügyminisztérium irattárában. Azt, hogy pontosan mire irányultak ezek a megfigyelések, mit tartalmaztak a jelentések és milyen iratokat semmisítettek meg, máig nem tudjuk. Erre csak a még meglévő belügyi anyagok adhatnak (ha adhatnak) választ. Ezek feltárása nélkül nem határozható meg igazán, milyen volt az MSZMP-reformszárny és a Németh-kormány hozzáállása a kerekasztal-tárgyalásokhoz és magához a rendszerváltáshoz. Pedig ez a tárgyalt események kulcsfontosságú, újra és újra vitatott kérdése. E kis példa alapján is úgy tűnik tehát, hogy az elérhető (és elért) forrásanyag szükséges ugyan a rendszerváltás történetének megírásához, de nem elégséges a felmerülő kérdések megválaszolására. Természetesen tudjuk, hogy Romsics Ignác nem felületességéből vagy hanyagságból nem dolgozta fel az ilyen és ehhez hasonló forrásokat, hanem azért, mert ezek *jelenleg* nem – vagy csak hihetetlen nehézségek árán – kutathatók.

A történeti elemzés másik megkülönböztető tulajdonsága a tárgyat érintő szakmai diskurzus kritikai ismertetése, interpretációja. A könyvnek nincs ilyen fejezete, és a szövegben sem találunk ilyen – az előzőekben megfogalmazott kritériumoknak megfelelő – elemzést. De ha a szerzőnek szándékában állt volna is egy ilyen fejezetet beiktatni a sorba, nem lett volna könnyű helyzetben. A rendszerváltás irodalma ugyanis egyszerre bőséges és szűkös. Bővelkedik szubjektív beszámolóiban, publicisztikai elemzésekben, szűkölködik viszont történettudományi feldolgozásokban. Az eddig megszületett nagyobb léptékű elemzések főleg politológiai, szociológiai, közgazdaságtani szempontból közelítik meg a történeteket. A magyar történettudomány (ebben az esetben talán szerencsés módon) lassabban dolgozik. Most kezdte csak meg a hatvanas évek feldolgozását. Születtek ugyan nagy összefoglaló művek, amelyekben a rendszerváltás is szerepel, de csak a rendszerváltozást feldolgozó monográfiákat, illetve megalapozó résztanulmányokat nemigen találunk. A történettudományi szakmai diskurzus felettébb hiányos, nem véletlen tehát, hogy az erre való reflektálás nem része a könyvnek.

Az előbbiekből következően úgy gondoljuk, hogy – bár egy kicsit több posztmodern szkepszist tartunk szükségesnek – az általunk követhetőnek tartott, Romsics Ignác megfogalmazta „történeasz credo” alapján joggal mondhatjuk: a rendszerváltásról ma *még nem lehet* történeti monográfiát írni. A történeasz személyes értéktételezése még túl nagy vihart kavart (ahogy erre a szerző is utal egy már idézett írásában¹³), ezért kényszerűen elmarad, fontos források még nem elérhetőek, nincsenek valóban versengő szakmai interpretációk, és hiányoznak a monográfiát megalapozó tanulmányok is. Világosan látszik, hogy ezzel a problémával a szerző is tisztában volt. Nem véletlen, hogy a távolságtartó, néhol csak az események felsorolására szorítkozó prezentációt éppen a „Gorbacsov-faktor”, az amerikai külpolitika és a kelet-európai körkép megrajzolása kapcsán váltja fel a nagy ívű és egyben mélyre hatoló elemzés. Az sem lehet véletlen, hogy Romsics

13 Romsics (2004) 405. p.

Ignác „képeskönyvként” határozza meg írása műfaját. Végül a történelmi-szakmai terrénumtól való távolodást segíti az inkább a krónikákat idéző „Volt egyszer egy rendszerváltás” cím is.

A könyv – distinkcióink fenntartása mellett is – jó, fontos és hasznos. Romsics Ignác történészi és szépirodai kvalitásai ebben a munkában is kiütözköznek. Jó a könyv, mert az események egymás mellé helyezésével olykor olyan összefüggésekre is fény derül, amelyekre eddig nem is gondoltunk, fontos, mert nem engedi, hogy elfelejtsük a mai magyar demokrácia kialakulásának mégiscsak örömteli korszakát, és hasznos, mert hiányaival is irányokat jelöl ki eljövendő kutatások számára. Nem kockáztatunk túl sokat, ha azt mondjuk, hogy hamarosan az egyik legtöbbet hivatkozott könyv lesz a jelenkorkutatás irodalmában.

Igazságtalanok volnánk, ha nem ejtenénk szót a „képeskönyv” képes részéről. Hihetetlenül jó érzés volt újra belemerülni az 1980–90-es évek fordulójának (Prohászka Imre által megörökített) képi világába. Öröm volt nézni a kőmosott törökországi farmerdzsekiket, bölcsész-tarisznyákat, divatosnak hitt gépi kötött pulóvereket, a torzonborz frizurákat, a nagy szakállakat, az öltönytadrággal párosított tépőzáras tornacipőket és a mindent vivő bőnyakkendőt. Jó volt látni a rendszerváltó elitet akkor, amikor még maguk választották reggel az inget, és nem designerek adtak nekik tanácsot. Hiába tudjuk ma már, hogy a zokni színének a nadrággal kell harmonizálnia, hogy kockás zakóhoz nem megy a csíkos nyakkendő, és hogy a nyakkendő alatt akkor sem illik kigombolni az inget, ha melegünk van, mégsem örülhetünk felhőtlenül, hogy elmúltak azok az idők. Az inggel együtt mi magunk is begombolkoztunk, hiányzik az a lelkesedés, amely akkor a kortársak többségében még megvolt (vagy legalábbis most a képek alapján beléjük látjuk). Ha csak valami keveset visszahoznánk a képek abból lendületből, lelkesedésből (vagy annak illúziójából), amely akkor a magyar társadalmat betöltötte, már érdemes volt a könyvet kiadni.

Miről írhat egy történész mint történész? Végül is bármiről, de ha munkáját a történelmi írásképzeletbeli területén kívánja elhelyezni, akkor kötik azok a Romsics Ignác által is megfogalmazott követelmények, melyek sokszor segítenek, de néhány esetben korlátoznak is. Más-képp fogalmazva: hiába szeretnénk az elfogulatlan bírósági tudósító szerepét betölteni, ha az al- és a felperes is jó ismerősünk, csak a perbeszédeket hallottuk, az azokat támogató bizonyítékok nem kerülhetnek a kezünkbe, és még jó ideig várnunk kell a részletes bírói ítéletre is.

IRODALOM

ROMSICS Ignác: *Bethlen István*. Budapest, 1991, Magyarságkutató Intézet.

ROMSICS Ignác: *Múltról a mának*. Budapest, 2004, Osiris.